

ЛЕКСИКАЛНОСИНТАГМАТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА МЕЖДУМЕТИЯТА В БЪЛГАРСКИЯ И ЧЕШКИЯ ЕЗИК

Катерина Томова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

LEXICO-SYNTAGMATIC FEATURES OF INTERJECTIONS IN BULGARIAN AND CZECH

Katerina Tomova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The last part of speech – the interjection is usually characterized by morphological invariability, syntactical independence and functional pragmatic isolation. Language, however, as a complex unity of meaningful characters, presupposes the impossibility for either of its elements to be thoroughly isolated. In the present text we aim at tackling a topic which seems to be an oxymoron. The combinatory potential of the interjections, the level of stability of certain combinations, the possibilities and tendencies related to lexical syntagmas – these are only part of the questions put by this aspect of realization of the interjection which has not yet been studied so far.

Key words: interjection, lexical syntagmas

Ако сравним начините, по които различните езиковеди характеризират междуметието като лексикално-граматичен клас думи, впечатление правят две неща – първо, налице са значителни несъответствия по отношение на обема на понятието, а следователно и на видовете и функциите на отделните междуметия, и второ, дефинициите по правило са изградени от негативни характеристики, т.е. от отсъствието на някакви признаци (фонетико-фонологична нестандартност, липса на називна функция, морфологична неизменяемост, синтактична независимост, функционално-прагматична несъчетаемост и др.). Естествено определенията са проектирани на фона на останалите части на речта, но въпреки комплексното прилагане на семантични, лексикално-граматични и синтактични критерии за дефиниране междуме-

тието рязко се отличава от всички останали класове думи. Привидната елементарност на ядрото на междуметната лексика не внася очакваната яснота при описанието и систематизирането на междуметията и те продължават да носят чертите на мъглява и неясна категория.

Наложилото се мнение за почти пълната лексикално-синтактична капсулираност и морфологична монолитност на междуметията влиза в противоречие с твърдението на Фр. Чермак, че нито една езикова единица като част от цялото не би могла да бъде и не е напълно изолирана (Чермак 2007: 303). В настоящия текст се опитваме да проследим и очертаем синтагматичните (или най-общо казано комбинаторните) възможности на междуметията в българския и чешкия език, използвайки като материал за проучване и обобщения 100-милионния корпус SYN2010, паралелния синхронен корпус InterCorp и собствен архив, който до момента съдържа приблизително 1000 единици.

Както е известно, понятието синтагма е въведено в езикознанието от Ф. де Сосюр, който го дефинира като субординационно съчетание на два елемента – на морфемите в дума, на основите в сложна дума, на думите или на словоформите в словосъчетание. Вниманието ни е насочено към т.нар. *лексикална синтагма* (ЛС). Различни аспекти от значението и обема на понятието се появяват у отделните автори като *souslovi*, *slovní spojení*, *volné spojení*, *větná dvojice* в чешкото езикознание, а в българското – *словосъчетание*, *синтагма*. В нашата лингвистика под влияние на руската се прави разлика между словосъчетание и синтагма. Ако словосъчетанието е конструкция от най-малко две пълнозначни думи, изразяваща понятие или отношение между понятия, то синтагмата е интонационно-речеви отрязък с отворена структура, т.е. може да бъде изградена от една дума, словосъчетание или цяло изречение (Петрова 2006: 79). В изследването си прилагаме идеите на Фр. Чермак, който разглежда лексикалната система на всеки език в духа на структурализма, като я противопоставя в известна степен на граматичната. Използвайки методите на корпусната лингвистика, той анализира лексемата в светлината на класическата дихотомия *език – реч (система – текст)* многоаспектно и в детайли, а не просто илюстративно (Чермак 2010: 279 – 314). Под лексикална синтагма разбираме линейна пълнозначна комбинация от поне два лексикални елемента, обусловена на първо място от взаимната им семантична съчетаемост. Въпреки че могат да варират значително, основните характеристики на ЛС са следните:

- структурата им (най-често бинарна) е с отворена горна граница, но елементите винаги спазват определен линеен ред на реализиране;
- елементите, които изграждат синтагмата, могат да бъдат представители както на една и съща част на речта (хомогенна синтагматика), така и на различни (хетерогенна синтагматика);
- единият от елементите е базов (основен, доминантен) и изпълнява същата функция като синтагмата, част от която е¹;
- като цяло синтагмата е носител на обща нормална предметно-логична семантика.

Създаването на ЛС се определя от комбинаторния потенциал на всяка лексикална единица в зависимост от няколко фактора. Първо, елементите трябва да бъдат *семантично* съчетаеми, т.е. да притежават сходен семантичен компонент (обща сема). Второ, този най-общ смисъл се проектира в подходящите форми и се налива в матриците на съответните класове думи, модулирайки *формално-семантична* съчетаемост. На последно място, при изграждането на ЛС се проявява *граматичната* (*лексикално-синтактичната*) съчетаемост на думите съобразно с правилата и нормите на конкретния език. В този аспект бихме могли да твърдим, че синтагматичните закономерности се явяват надредни спрямо синтактичните, тъй като относително успешна комуникация бихме могли да осъществяваме и без необходимата синтактична организация. (напр. *Аз вижда ти улица вчера. – Видях те вчера на улицата.*)

Въпросът за комбинаторните възможности на междуметието се усложнява от факта, че в синтактичен план то се смята за еквивалент на изречение (*větný ekvivalent*) в чешката лингвистика, а в българската – или за неразчленимо изречение, или за странична дума, семантиката на която не се отнася към отделна изреченска част, а към цялото изречение. В комуникативен смисъл границата между лексикална единица и изречение пада и те функционално се изравняват. Смятаме също, че остава недостатъчно проучен и въпросът за ролята на междуметието като част на изречението. Освен на сказуемо междуметието може да изпълнява функции на определение (вкл. сказуемно), на обстоятелствено пояснение, на подлог, на допълнение и др., най-често в рамките на устойчиви словосъчетания. Напр. *všechno dělá hr* – *върши всичко прибързано*; *je trochu hr* – *малко е кибритлия*; *je mi hej* – *добре съм, широко ми е около врата*; *udělat hor* – *направля хон*; *uklídit*

¹ Отношенията в междуметната ЛС са от типа *неразчленимо изречение*!

šip šip – да почистя бързо, но отгоре-отгоре; Обърна се и пляс! по бузата.; Шушу-мушу къща разваля.; Аху-иху гладно ляга и др.

В зависимост от границите, в които се осъществява процесът на съчетаване на отделните компоненти в обща ЛС, бихме могли да коментираме два вида синтагматика на междуметията – вътрешна и външна.

Вътрешна синтагматика

В рамките на този тип синтагматика структурата на ЛС е изградена само от междуметия (I) независимо от вида им – първообразни (Ip) и производни (Is) според произхода им, или емоционално-експресивни, контактови и звукоподражателни – според семантиката и функциите им. Съгласно с това, дали като градивни елементи на синтагмата се извява едно и също междуметие, или не, обособяваме комбинации с еднородна (хомогенна) или разнородна (хетерогенна) структура.

1. Хомогенна структура Iⁿ ²

Един от най-характерните белези, присъщи на голяма част от междуметията, е способността им да се мултиплицират. Обикновено афинитет към мултиплициране проявяват емоционално-експресивните с цел интензификация на изразяваната емоция. Въпреки възможността за n-брой повторения примерите с редупликация над три пъти рязко намаляват. Интересен е и фактът, че различните междуметни единици проявяват предпочитание към различен брой повторения. Според данните от SYN2010 например лексемите *jo, je* избират по-често двукомпонентна структура (35/12; 111/1), за разлика от *aj* (10/6). За съжаление, липсата на аналогични корпусни данни за българския език не ни позволява да предложим точни статистически примери. На базата на собствения ни архив, несравнимо по-скромен спрямо възможностите и на най-малкия езиков корпус, но най-вече от гледната точка на носител на българския език, бихме могли да отбележим, че в това отношение нашият език също демонстрира предпочитание към дву- и тричленни структури. Напр. *ax-ax/ ex-ex/ ай-ай – aax-ax-ax/eex-ex-ex* + емфатично удължаване и специфична интонация.

Освен засилена емоционално-експресивна натовареност мултиплицирането при междуметията би могло да има и чисто дистинктен характер. Срв. *xa* (израз на пренебрежение) / *xa-xa; xa-xa-xa* (смях). Част от звукоподражателните междуметия пък се реализират

² Iⁿ междуметие, редуплицирано n броя пъти.

като лексеми само в мултиплицирана форма. Напр. *кис-кис(-кис)*; *ки-ки-ки*; *cheche*; *chichi(chi)*. В изречения с междуметно сказуемо е налице своеобразен паралел между броя на компонентите в ЛС и интензитета и повторяемостта на глаголното действие, чийто формален изразител е междуметието. Напр. *Вървим си ние с братлето по булеварда, потънали всеки в своите грижи, и изведнъж – бух! Бухна се един човек в мене...*(Чудомир);

Закъснее ли някой четвърт час отпуската – пляс! пляс! с бича. (Чудомир);

На вратата пак: чук, чук, чук! (А. Константинов).

Комбинаторните възможности на подобен тип единици са силно ограничени. Те не съществуват като стандартни лексеми освен в рамките на определена ЛС, обикновено с устойчив характер. Най-често обаче моносъчетаемите (моноколокабилните) междуметия са с хетерогенна структура: *тик-так*, *пата-кюта*, *джаста-праста*, *tiktak*, *řifřaf*, *čáru máru*, *hej rup* и др.

2. Хетерогенна структура I-I¹-I²

Лексикалната синтагматика на междуметията е пряко свързана с функционално-семантичните им характеристики. Проучването на емпиричния материал очертава конкретна тенденция към съчетаване на единици от един и същи вид, при това главно в ядрото на междуметната лексика. Емоционално-експресивните междуметия се комбинират в строго определен ред обикновено до трикомпонентни структури. Изключения съществуват главно в художествената литература с оглед на постигане на конкретен стилистичен ефект. Пример за подобно екстремно (общо 35 бр. единици!) целенасочено комбиниране на междуметия от един вид откриваме в „Птича приказка“ на К. Чапек. „Jejdanečku, to pálí! Kryndyrána, to štípe! Kruciturci jejejej šmankote ochochoch au lalala ouha krucinál jemine hu safra fujloty propánajána jemináčku ojej achich namoutě můj ty tondo uf panenka skákavá krucifagot ouvej mamí ójejkote echech lidičky brrr krucipísek ujuj pro pánečka sakulente óhoho ajaj krutiputi, teda takhle se hasí vápno!“ (Чапек 2001: 8).

Схематично комбинацията между първообразни и производни емоционално-експресивни единици представяме по следния начин:

I_p – I_s – I_s: *ах, боже/ ох, господи, боже (мой)/*

Ach bože/ ach panebože ježíšmarjá(jozef)

Въпреки че не съществуват ясни рестрикции, блокирането на ЛС с различни първообразни междуметия е факт³. Интересна хипотеза по отношение на съчетаването на този вид междуметия в точно определен ред предлага И. Ал. Шаронов. Според него денотативната област на междуметията като непосредствен езиков израз на емоции се намира в менталното и психическото пространство на възприемането на обекта (действителността). Процесът на възприемане се състои от отделни последователни етапи, които пряко кореспондират с комбинаторния ред (авторът използва понятията *синтагматична ос/верига*). Първият етап е свързан със сетивата – зрение, слух, обоняние. Когато е налице своеобразен „конфликт“ между възприемания образ и предварително изградените представи на субекта за възможните характеристики на обекта и очаквания сценарий на развитие на ситуацията, говорещият винаги реагира с първообразно междуметие. Когнитивната лингвистика определя този тип единици като вокални жестове и най-непосредствена езикова реакция на определен стимул. Затова те могат да се разполагат само на първа синтагматична позиция и пред тях не би следвало да се появи производно междуметие (Шаронов 2002: 235 – 252).

Външна синтагматика

Проблематиката на ЛС с елемент, различен от междуметие, има няколко аспекта.

1. Ясна граматична корелация съществува между отделните видове междуметия и категориите падеж и глаголно наклонение. Още Й. Добровски в писаната на немски език чешка граматика отделя цяла глава на междуметията в края на раздел Синтаксис – *Casus mit Interjectionen*, като отбелязва, че не съществуват конкретни правила относно синтактичните функции на междуметията, но практиката налага употребата им да бъде свързвана с няколко падежа (Добровски 1940: 391). И днес в българския и в чешкия език след емоционално-експресивните или контактовите междуметия в обичайната им начална позиция най-често се появява звателна форма на съществително.

I–Svoc⁴:

ach Jirko; ach kamaráde; hej člověče; haló pane kolego (примерите на чешки език са заимствани от Фр. Чермак – Чермак 2007: 304);
ex, Яна; ox, татко; ей, приятели; ало, госпожо.

³ Срв. обаче *achich (ouvej)* в чешкия език!

⁴ Svoc – съществително име в звателен падеж.

Глаголни форми в повелителното наклонение също са сред най-близкото лексикално обкръжение на междуметията:

I–Vimp⁵:

ach slyšte!; hej počkej na moment!; pozor, nenarazte na mé hlavy!; pst, spi už!; prokrista, dejte mi pokoj!;

олеле, бягайте!; ехо, спри да ти кажа нещо!; ей, направете път!

Очевидно е сходството във функционално-семантично и комуникативно-прагматично отношение между звателни/повелителни форми, от една страна, и някои междуметия, от друга. Това вероятно, съчетано с формалната позиционна близост, обяснява защо именно тези форми най-често и най-лесно губят лексикалното си значение на автосемантични думи и започват да изразяват непосредствена емоционална реакция или да изпълняват контактова функция, т.е. транспортират се в производни междуметия (*боже, майко, виж, слушай, гледай, глей – lidičku, páni, hubaj, vida*).

2. Чешкият език активно образува същински ЛС и по следните модели:

I–Adv⁶: *ach tak;*

I–P: *ach jó; ach ano;*

Kon–I: *a jéje; a jó; a kruci; a basta; a sakra.*

Голяма част от синтагмите са фразеологизирани изцяло, а при други степента на устойчивост нараства в посока към пълна фразеологизация. При оформянето на този тип многокомпонентни междуметни лексеми се забелязва тенденция за съчетаване на единици с приблизително сходна фреквентност.

3. Извън езиковедския интерес обикновено остава и друг аспект на външната синтагматика на междуметията – тяхната валентност. Когато изпълняват определена функция в състава на изречението, междуметните лексеми влизат в синтактични отношения и могат да имат подчинени елементи. Най-често синтактично управление изискват звуко- и образоподражателните междуметия⁷. Напр.:

По едно време гледам – *шушу-мушу* с кмета, после с попа, с хаджи Радко; събират се ... (Чудомир);

Чудесен човек! Мине се не мине, нали така, *чук-чук-чук* на пътната врата. (Чудомир);

Kuk na strejdu!

⁵ Vimp – глагол в повелително поколение.

⁶ Adv – наречие; P – частица; Kon – съюз.

⁷ Изключение прави производното емоционално-експресивно *běda*+дат.п., а в българския език *блазе/горко, тежко*+дат.п.).

Opatrně se rozhlédl a šup do komory;

Prásk do koní!, Prásk bičem;

Právě teď kolem vezou citróny a tak *tradá za autem* (примерите на чешки език са заимствани от Фр. Чермак – Чермак 2007: 305).

Изобилието от примери и в българския, и в чешкия език доказва, че явлението няма екстраординерен характер и заслужава по-детайлно проучване. Вероятно в повечето случаи става дума за пренасяне на рекцията на съответните глаголи (*чукам на; шушукам с; prásknout do/ čím*), но какво обуславя лексикално-граматичното управление при междуметия като *kuk – ей, куку, ето ме, бау, tradá* – имитира звук от тропет, които не могат да бъдат съотнесени към конкретни глаголи?!

4. С оглед на външната синтагматика на междуметията следва да отбележим, че българският език за разлика от чешкия предлага интересен модел за изграждане на възклицателни изречения с конструкции, съставени от емоционално-експресивни, при това както първообразни, така и производни лексеми – *ах/ох/ех/уф/их/ей/леле/олеле+че; боже/божичко/мале+че*.

Напр. *Ех, че е хубаво тук!; Ей, че си прост!; Уф, че ми се танцува!*

Направеният преглед не претендира за изчерпателност, но ясно очертава факта, че като всички лексикално-граматични класове и междуметията не е изолирано и притежава определен комбинаторен потенциал, при това сходен в двата славянски езика. Най-активно междуметията се съчетават помежду си. В рамките на външната синтагматика единиците предпочитат комбиниране с модифициращи частици, а позиционно най-близо според корпусовите данни могат да бъдат открити съществителни имена и глаголи.

В заключение бихме искали да подчертаем, че предложеният ракурс към лексикалносинтагматичната проблематика на междуметията, разбира се, е само един от възможните. Междуметните ЛС следва да бъдат проучени и систематизирани с оглед на реализирането им в езика (системата) и в речта (текста). Както е известно, едните (идиоми и фразеологични съчетания) говорещият ползва наготово от езиковата система, докато другите – свободни комбинации, се създават всеки път съобразно с индивидуалните комуникативни цели. Съществува и трети тип синтагми, които се намират в „сивата зона“ на преходните явления – високата честота на употреба на лексикалните елементи в конкретен синтагматичен порядък принуждава говорещия подсъзна-

телно на базата на асоциации да избира не готова единица, а модел за комбиниране.

Надяваме се с поставянето на въпроси относно лексикалносинтагматичните характеристики на междуметието да провокираме интерес към елементите на езиковата периферия и да посочим необходимостта от ревизиране на традиционните представи за пълната изоланост на последната част на речта.

ЛИТЕРАТУРА

Добровски 1940: Dobrovský, J. *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819*. Melantrich: Praha, 1940, 391.

Петрова 2006: Петрова, Ст. По въпроса за езиковите равнища. // *Liternet*, №6/2006, 17.10.2012 <http://www.liternet.bg/publish19/s_petrova/-ezikovi.htm>, 79.

Чермак 2007: Čermák, Fr. Povaha a úzus interjekcí: případ češtiny. // *Computer Treatment of Slavic and east European Languages*, Bratislava, 2007, 299 – 307.

Чермак 2010: Čermák, Fr. *Lexikon a sémantika*. Praha: NLN, 2010, 279 – 314.

Шаронов 2002: Шаронов, И. Ал. Толкование эмоциональных междуметий как знаков восприятия. // *Russian Linguistics* № 26, 235 – 254.

Използвани източници

Константинов 1980: Константинов, Ал. *Събрани съчинения. т 2. Фейлетони. Пътеписи. Разкази*. София: „Български писател“, 1980.

Чапек 2001: Čapek, K. Pohádka ptačí. *Devatero pohádek a ještě jedna od Josefa Čapka jako přívazek*. 13.10.2012. <<http://www.ld.johannesville.net/capek-23-devatero-pohadek-a-jeste-jedna-od-josefa-capka-jako-privazek?page=8>>

Чудомир 1971: Чудомир. *Избрани произведения*. Пловдив: „Хр. Г. Данов“, 1971.

InterCorp: *Český národní korpus – InterCorp*. Ústav Českého národního korpusu FF UK Praha, dostupný z <<http://www.korpus.cz>>

SYN2010: *Český národní korpus – SYN2010*. Ústav Českého národního korpusu FF UK Praha, dostupný z <<http://www.korpus.cz>>